

HİKMET-AKADEMİK EDEBİYAT DERGİSİ
[JOURNAL OF ACADEMIC LITERATURE]
VEFATININ 100. YILINDA
ALİ EMİRİ ÖZEL SAYISI
YIL 10, EYLÜL 2024

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Şamil BAŞ

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü
Rize/TÜRKİYE
mehmetsamil.bas@erdogan.edu.tr
ORCID

**DÂRÜŞŞAFAKA'DA BİR
MÜDERRİS: ŞİRVANLI
MEHMED HÂLİS EFENDİ'NİN
HAYATI VE ESERLERİ**

A MUDARRIS AT DARUŞŞAFAKA:
THE LIFE AND WORKS OF
MEHMED HÂLİS EFENDİ FROM
ŞİRVAN

Makale Türü: Araştırma Makalesi
Yükleme Tarihi: 17.05.2024
Kabul Tarihi: 12.06.2024
Yayımlanma Tarihi: 30.09.2024

Article Information: Research Article
Received Date: 17.05.2024
Accepted Date: 12.06.2024
Date Published: 30.09.2024

İntihal / Plagiarism

Bu makale **turnitin** programında taranmıştır.
This article was checked by **turnitin**.

Atıf/Citation

Baş, Mehmet Şamil. "Dârüşşafaka'da Bir Müderris: Şirvanlı Mehmed Hâlis Efendi'nin Hayatı ve Eserleri". *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]* Vefatının 100. Yılında Ali Emîri Özel Sayısı, (Eylül 2024), 576-602.

Baş, Mehmet Şamil, "A Mudarris At Daruşşafaka: The Life and Works of Mehmed Hâlis Efendi from Şirvan", *Hikmet-Journal of Academic Literature* Special Issue on the 100th Anniversary of Ali Emîri's Death, (September 2024), 576-602.

10.28981/hikmet. 1485945

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Şamil BAŞ

**DÂRÜŞŞAFKA'DA BİR MÜDERRİS: ŞİRVANLI MEHMED HÂLİS EFENDİ'NİN
HAYATI VE ESERLERİ**

**A MUDARRIS AT DARUŞŞAFKA: THE LIFE AND WORKS OF MEHMED HÂLİS
EFENDİ FROM ŞİRVAN**

ÖZ

Şirvanlı Mehmed Hâlis Efendi, Osmanlı'nın son döneminde 1843-1913 yılları arasında yaşamış son Osmanlı uleması şahsiyetlerden biridir. Memleketi Şirvan'da başlayan ilim hayatı bir süre Amasya'da devam etmiş ve İstanbul'da kemâle ermiştir. Fatih Câmii'nde Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin rahle-i tedrisinden geçtikten ve onun ilk icâzet verdiği isimlerden biri olduktan sonra Kemalpaşa'da müdürlük ve Menemen'de kaymakamlık gibi bazı görevlerde bulunmuş; ardından yetiştiği Fatih Külliyesinin önemli kısımlarından olan Tabhâne Medresesi'nde dersler vermiş ve Ders Vekili makamına kadar yükselmiştir. Vefatına kadar Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye azalığında bulunmuştur. Koca Mustafa Paşa Askerî Rüşdiyesi'nde Arapça ve Galata Rüşdiyesi'nde Farsça muallimliği yapsa da onun en çok emek verdiği kurum özellikle Arapça, akaid, belagat ve fıkıh derslerini okuttuğu ve otuzbeş yıl hizmet ettiği Dârüşşafaka olmuştur. Arapçaya ve Farsçaya olan vukûfiyeti dolayısıyla kaleme aldığı eserler Dârüşşafaka'da ders kitabı olarak okutulmuştur. Bununla birlikte medreselerde tedrisatın yenilenmesi ve bu kurumların ıslah edilmesi hususunda büyük bir çaba göstermiş, 1910 yılında Medâris-i İslâmiye'nin açılış konuşmasını ve hazırlıklarını yapmıştır. Kaynaklarda Şirvanlı Mehmed Hâlis'e ait olmayan eserlerin bazıları ona ait gösterilmiş, bazı eserlerine ise hiç değinilmemiştir. Bu makale, Şirvanlı Mehmed Hâlis Efendi'nin hayatını ulema sicil dosyasından, arşiv belgelerinden ve hakkında bilgi veren diğer kaynaklardan hareketle ortaya çıkarmayı; aynı ismi taşıyan Mehmed Hâlis isimli şahsiyetlerin kimler olduğunu netleştirerek kaynaklardaki problemleri çözmeyi, Şirvanlı Mehmed Hâlis'in kaynaklarda zikredilen ve edilmeyen eserlerinin hangilerini olduğunu tespit etmeyi ve diğer Mehmed Hâlis isimli şahıslara ait olup Şirvanlı Mehmed Hâlis adıyla kataloglanan ya da zikredilen eserleri tespit etmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk İslam Edebiyatı, Mehmed Hâlis, Müderris, Dârüşşafaka, Biyografi.

ABSTRACT

Mehmed Hâlis Efendi from Şirvan was one of the last Ottoman scholars who lived between 1843 and 1913 during the last period of the Ottoman Empire. His scientific life, which started in his hometown, Şirvan, continued for a while in Amasya and reached perfection in Istanbul. After being taught by Yusuf Ziyaeddin Efendi at the Fatih Mosque and being one of the first people to be licensed by him, he served as a director in Kemalpaşa and a district governor in Menemen. Then, he gave lectures at Tabhâne Madrasah, one of the important parts of the Fatih Social Complex where he grew up, and was promoted to the position of Deputy Lecturer. He was a member of Majlis-i Tedkikât-ı Şer'iyye until his death. Although he taught Arabic at the Koca Mustafa Pasha Military Junior High School and Persian at the Galata Junior High School, the institution where he worked most was Daruşşafaka, where he taught Arabic, creed, belagat and fiqh courses and served for thirty-five years. Due to his proficiency in Arabic and Persian, the works he produced were taught as textbooks at Daruşşafaka. In addition, he made a great effort to renew education in madrasahs and reform these institutions, and made the opening speech and preparations for Medaris-i Islamiye in 1910. In the sources, some of the works that do not belong to Mehmed Hâlis of Shirvan are attributed to him, while some of his works are not mentioned at all. This article aims to reveal the life of Mehmed Hâlis Efendi from Şirvan based on the ulema registry file, archival documents and other sources that provide information about him, to solve the problems in the sources by clarifying who other people named Mehmed Hâlis are, to determine which works of Mehmed Hâlis from Şirvan are mentioned and not mentioned in the sources, and to identify the works belonging to other people named Mehmed Hâlis that are cataloged or mentioned under the name Mehmed Hâlis from Şirvan.

Keywords: Turkish Islamic Literature, Mehmed Hâlis, Muderris, Dârüşşafaka, Biography.

Giriş

Osmanlı'da Fatih Medreseleri ile başlayan ve Süleymaniye Medreseleri ile devam eden eğitimin devletin himâyesinde teşekkülü hem ders veren hocaların hem de öğrencilerin masraflarını karşılayan bir bütünlük arz ediyordu. Medrese mezunlarının devlete hizmet etmeleri gerektiği gibi devletin de onlardan hizmet alması tabii idi. Zamanla medreselerden mezun olanların sayısı arttıkça müderris olarak tayin edilecekler belli bir düzene göre seçilmeye başladılar. “*Daha önce her medreseye bir müderris verilirken XX. yüzyıl başlarında mekteblere benzer medreseler açılınca her derse bir müderris atama sistemi kabul edildi. Bu atamalar ders adları ve müderris adları sıraya konularak*” (Koç, 2022, 29) yapılmaktaydı.

Devletin yüksek kademelerinde görev almak isteyenler doğal olarak öncelikle İstanbul'daki medreselerde icazet alıp düzenlenen imtihanlara girmekte idiler. Tanzimat Fermanı sonrası yayımlanan nizamnamelerin bir kısmı da eğitimin iyileştirilmesi hususundadır. Bu açıdan bakıldığında XIX. yüzyıl bir geçiş dönemi olarak görülebilir. Bu yüzyılda *Cemiyet-i Tedrisiyye-i İslamiyye* adıyla oluşan cemiyet ilk halk mektebi olarak kurulan Dârüşşafaka'yı tesis etmişti.

Dârüşşafaka'da ilk ders 15 Haziran 1279 (27 Haziran 1863) tarihinde ikinci sınıfta Kayserili Mustafa Paşa tarafından verilen *Ma'lûmat-ı Nâfia* dersiyile başlamıştır. Bu okula alınacak öğrenciler için gerekli şartlar on yaşından küçük ve on iki yaşından büyük olmamak, anneden babadan ya da yalnız babadan mahrum olmak, ilk mekteplerin en az dördüncü sınıfına geçen ya da o derece tahsil gördüğü imtihanla sabit olanlar arasında yapılacak olan sınavı kazanmak, illetli hastalığı olmamak ve aklî melekeleri yerinde olmak şeklinde belirlenmişti (Mehmed İzzet vd., 1927, 31, 70).

Bu çalışmaya konu edilen Mehmed Hâlis Efendi, eğitim için İstanbul'a geldiğinde Dârüşşafaka henüz tam olarak kadrolaşmış ve mezun vermiş değildi. Mehmed Hâlis'in eğitimini tamamlaması, devletin farklı kademelerinde görev alıp tekrar İstanbul'a muallimlik-müderrislik vazifesi için döndüğü yıllar Dârüşşafaka'nın parıldamaya başladığı yıllara denk gelmektedir. İyi bir eğitim almış olan Mehmed Hâlis Efendi'nin Dârüşşafaka özelinde ve dîni eğitimin ıslahı noktasında bir dilci olarak uygulamaları ve onun Osmanlı ulemalarının son halkasında olması önemli bir şahsiyet olduğunu göstermektedir.

1913'te vefat ettiğinde Mehmed Hâlis'in biyografisinin mutlaka yazılması gerektiğine işaret eden Tâhirü'l-Mevlevî'nin bu isteği yeterince yerine getirilmediği gibi Mehmed Hâlis'in eserlerinin adları bile geçen zaman içinde tam olarak bir arada zikredilememiştir. Hatta ona ait olmayan eserler onunmuş gibi sehven kataloglanmış farklı Mehmed Hâlis'ler bu sebeple birbirine karışmıştır. Bu makale bu sebeplerle hem Mehmed Hâlis'in hayatını ve eserlerini tespit etmeyi hem de ona ait olmayan eserlerin hangileri olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır.

1. Mehmed Hâlis İsimli Müellifler

Şirvanlı Mehmed Hâlis Efendi'nin hayatına dâir kaynak araştırması yaptığımız sırada Mehmed Hâlis adında 8 ismin daha var olduğunu gördük. Çoğunluğu Mehmed şeklinde okunan bu isimlerin Muhammed olma ihtimali de söz konusudur. Her ne kadar Hâlis mahlası başka müellifler tarafından kullanılsa da biz burada sadece Mehmed Hâlis ismindeki müelliflere yer vererek Şirvanlı Mehmed Hâlis ile diğerlerini birbirinden ayırma yoluna gittik. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Osmanlı sahasında adı Mehmed Hâlis olan müellifler şu kimselerdir:

1.1. Kâtib Mehmed Hâlis Efendi (17. yy.)

Osmanlı Müellifleri'nin derc edilmemiş kitaplar bölümünde "Beşâretnâme - Tarih-i Umumîden hûnîn ve hazîn bir faslı. Osman-ı Sâni'nin hal' u şehâdeti ile Mustafa-yı evvelin ikinci cülûsunu gâyet münşiyâne hikâye eyler bir tarihçedir. Müellifi: Enderûn-ı Hümâyûn Kilâr-ı Âmiresinde Masraf Kâtibi Mehmed Hâlis Efendi." (Tahir, 2000, 3/187) şeklinde adı geçen Mehmed Hâlis Efendi, tam adı *Beşaretnâme-i Sultan Mustafa Han* şeklinde olan eserin müellifi olup bu eserini 1622'de kaleme almıştır (Tezcan, 1999, 84, 87). *Zafernâme-i belâgat-ünvân der beyân-ı gazavât-ı Sultan Osman Hân-ı Gazi* (Yücel, 1979; Sarıışık, 1999) adında daha önce yazdığı bir eseri daha vardır.

1.2. Mehmed Hâlis Efendi (17-18. yy.)

17. yüzyılın ortalarında İstanbul Kasımpaşa'da doğan Mehmed Hâlis Efendi, dîvân şairlerindedir. Medrese eğitimi gördü. Veziriazam Bıyıklı Mustafa Paşa'ya imamlık yaptı. Ebu Saidzâde Feyzullah Efendi'den 1691'de aldığı icâzet ile Galatasaray Medresesi'nde birinci dereceden; 1692'de Emre Hoca Medresesi'nde ikinci dereceden müderrislik yaptı. 1693'te Sahn-ı Semân; 1697'de Sahn müderrisliği derecesine yükseldi. Nişancı Paşa-yı Cedîde ve Mehmed Paşa Medresesi'nde (1698-1700) ve 1703'te Süleymaniye ve Ayasofya müderrisliklerine getirildi. 1709'da Medine kadılığında bulundu. Bu görevi sırasında Medine'de 23 Haziran 1709'da vefat etti ve Cennetü'l-Bakî'ye defn edildi. Mutasavvıf bir şair olup, mevlevî tarikine mensuptu. Bilinen tek eseri *Dîvân*'ıdır. *Dîvân*'ının nüshası Ali Emîrî Kütüphanesi 129 numarada kayıtlıdır (İnce, 2004, 4/371; Atıcı, 2009, 2-13; Aksoyak, 2020; Başarır, 2023, 3-4).

1.3. Çeşmizâde Mehmed Hâlis Efendi

Çeşmizâde Mehmed Hâlis, İstanbullu olup fıkıh âlimlerindedir. Dedesi Muhammed Efendi Çeşme kazasının Kekre köyündendir. Fetva emîni görevinde bulunduğu sırada 1297 (1880) yılında Üsküdar'da vefat etti. Kısıklıda Selâmi Ali Efendi yakınında medfundur. Fetva kitaplarından Ali Efendi, Behçet, Abdurrahim, İbni Nüceym fetvalarındaki on binden fazla Türkçe fetvayı ihtiva eden ve kolayca bulmak için cetveli bir tarzda hazırlanan *Hülasatü'l-Ecvibe* isminde iki cilt yazma eseri ile feraizden bir kitabı bulunmaktadır (Tahir, 2000, 1/271). Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi (1210-

1298/1795-1880) zamanında fetva emini görevinde bulunmuştur (Kılıçer, 1973, 87).

1.4. Mehmed Hâlis Salahaddin

Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü BB0000011218 numarada kayıtlı *Bilumum Yangınlara Karşı En Mükemmel Vesâil-i Tecviziye* adlı 13 sayfalık, küçük boy ve İstanbul Burhan Sami Matbaasında basılan eser Mehmed Hâlis Salahaddin adına kayıtlıdır (Mehmed Hâlis Salahaddin, ts.). Kaynaklarda Mehmed Hâlis Salahaddin hakkında başka bir bilgiye ulaşılamamıştır.

1.5. Mehmed Hâlis Eşref

Mehmed Hâlis Eşref, Mülkiye Kaymakamı Mehmed Eşref Efendi'nin oğludur. 1279'da (1862) Bulgaristan'ın Çirpan kasabasında doğdu. Çirpan ve Filibe'de sibyan ve rüşdiye mekteplerinde okudu. 27 Eylül 1304'te Mekteb-i Hukuk'tan mezun oldu. Türkçe, Fransızca ve Bulgarca bilmektedir. 1 Şubat 1301'de Maarif Nezareti Kütüphaneler Müfettişliğini vekâleten yürüttü. Ardından 18 Kanun-ı Sani 1304 tarihine kadar Encümen-i Teftiş ve Muayene Kitabetine memur edildi. 12 Eylül 1306'da Luleburgaz Bidayet Mahkemesi başkanlığı görevinde bulundu. Hakkındaki bazı bilgi notları Bilim Sanat Merkezi, Ali Birinci Koleksiyonu AB790378 numarada ve sicil kaydı Osmanlı Arşivi'nde (BOA [DH.SAİD.d], 71, 323) bulunmaktadır. Mehmed Hâlis'in *Bulgarca Kıraat* isimli eseri Mayıs 1303 (1887) tarihinde basıldığı bilgisi *Devr-i Hamîdî Âsârı* isimli eserde mevcuttur (Mehmed Murad, 1308, 34). Bir diğer eseri olan *Bulgarca Sarf* Milli Kütüphane EHT 1954 A 151 numarada kayıtlıdır. 1313'te (1897) Bulgar Matbaası'nda basılan eser 107 sayfadır.

1.6. Hazîne-i Hâssa Müsteşârı Mehmed Hâlis Bey

1273 (1856) yılında İstanbul'da doğan Mehmed Hâlis, Muzika-i Hümâyun Arabî muallimliğinden emekli Abdullah Efendi'nin oğludur. On yedi yaşında 1290 (1873) tarihinde memuriyet hayatı başlayan Hâlis Efendi, 1901'de Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne Muhasebeciliğine tayin edilmiş ve bu vazifesi 1908 yılına kadar devam etmiştir. II. Abdülhamid devrinin devlet adamlarından olduğu sebebiyle II. Meşrutiyet'ten sonra mal ve mülkleri haczedilip sahip olduğu rütbeler kaldırılıp nişanları geri alınmıştır. 31 Mart Vakası'ndan (13 Nisan 1909) sonra Midilli'ye sürgün edilmiş; 1912'de affedilmiş ve hak ettiği emeklilik maaşına bağlanmıştır. 26 Cemâziye'l-âhîr 1340 (24 Şubat 1922) tarihinde vefat etmiştir. Cenazesi Ortaköy'de Yahyâ Efendi Dergâhı'ndan kaldırılmış ve babası Hacı Abdullah Efendi'nin yanına defnedilmiştir (Hızlı, 2022; Ceyhan, 2024, 66-67).

Mehmed Hâlis Efendi, on bin ciltten fazla kitabı havi zengin kütüphanesini Maarif Nezareti'ne satmıştır. Bu hususa binâen İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*'nde Ali Emirî Efendi'nin Mehmed Hâlis'in bu eylemini eleştirmesini "*Emiri Efendi, "Halis Efendi, kitablarını şu kadar bin liraya sattı, şöyle etti böyle yaptı" diyerek sütunlar dolusu yazılar*

yazdı, Halis Efendi ile beraber Maarif Nezaretine de musallat oldu. Hatta bir dereceye geldi ki anın vaveylasını dinleyenler "kaşki sen de Halis gibi kitaplarını satmış olsa idin de ortalığı böyle velveleye vermeseydin" dediler." (İnal, 1999, 1/462) cümleleriyle dile getirmektedir. Mehmed Hâlis Efendi'nin adı İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nin Hâlis Efendi koleksiyonunda yaşatılmaktadır.

Mehmed Hâlis'in 1324 (1908-1909) tarihinde *Gurerü'l-hikem*'den seçtiği Hz. Ali'ye ait vecizeleri Türkçeye çevirerek Mahmud Bey Matbaası'nda bastırıldığı 52 sayfalık *Envâru'l-Edeb* adlı bir eseri ve 1333'te (1917) Kanaat Kütüphanesi Matbaası'nda bastırıldığı *Cihâd-ı Ekber* adında cihad risaleleri bağlamında 40 sayfalık bir derlemesi mevcuttur. Bunların dışında *Kitab-ı Akaid*, *Kitabu'l-Ahlak Tercümesi* ve *Mefâtihu'l-Gayb* tercümelerini havi müsvedde hâlinde bulunan eserleri İBB Atatürk Kitaplığı'nda yer almaktadır.

1.7. Kerküklü Mehmed Hâlis (1875-1923)

Asıl adı Mehmed olan Mehmed Hâlis, Kerküklü şair Şeyh Rıza'nın oğlu olup 1875'te Kerkük'ün Bulak mahallesinde doğdu. Eğitimini Kerkük'te aldı. Divan şairlerindedir. Süleyman Nazif'in Musul Valiliği döneminde Duhok ilçesi kaymakamı oldu. I. Dünya Savaşı sırasında Türkiye'ye geldi. Süleyman Nazif aracılığıyla İbnülemin Mahmud Kemal ile tanıştı. Hilafet taraftarı görüldüğünden Kerkük'e geri gönderildi. Kefri kazasında kaymakamlık yaptı. I. Dünya Savaşı sırasında İngilizler aleyhine yazdığı bir şiir yüzünden işinden oldu. Verem hastalığından 1923'te vefat etti (Ünver, 2004, 4/372).

1.8. Zabıt Kâtibi Mehmed Hâlis (1886-?)

Mehmed Hâlis Efendi hakkındaki bilgiler İSAM Ulema Sicil Dosyaları 2737 numarada kendi yazısıyla Ağustos 1910 tarihinde Meşihat Dairesine için yaptığı başvurudaki sicil kaydındadır. Buna göre adı Mehmed, mahlası Hâlis'tir. Zilhicce 1304 (Ağustos 1887) tarihinde Konya'nın Ahmed Fakih Mahallesi'nde doğmuştur. Babasının adı Hasan Necmeddin Efendi'dir. Annesi Hatice Hanım'dır. Babası Sille Naibi Naib Hasan Efendizâde'nin soyundan olup Tezkirecizâdeler sülalesindedirler. Aile Konya'nın yerlilerindedir. Babası Hasan Necmeddin Efendi 4 Şubat 1893'te vefat etmiştir. Mehmed Hâlis Efendi ilk olarak 17 yaşında Konya Duyûn-ı Umûmiye'de göreve başlamıştır. Babasının vefatı sonrası Konya Alaaddin Câmii'nde onun talebelerinden Molla Ahmed oğlu Ahmed Nazif'e vekillik yapmıştır. Bir süre Evkâf-ı Hümayun Nezâreti'nde görev aldıktan sonra, Konya Şer'iyye Mahkemesi zabıt kâtibi olmuştur. 1910 tarihinde tutulan kayda göre matbu ya da yazma bir eseri bulunmamaktadır.

2. Şirvanlı Mehmed Hâlis Efendi'nin Hayatı

Mehmed Hâlis Efendi'nin hayatıyla ilgili bilgileri dört başlık altında ele almaya çalışacağız. Önce onun hakkında bilgi veren kaynaklara değinecek, ardından doğumu, tahsili ve yaptığı görevlere yer vereceğiz. Vefatına dair bilgiler ile vefatından sonra hakkında yazılanlarla Mehmed Hâlis Efendi'nin biyografisini aydınlatmaya çalışacağız.

2.1. Şirvanlı Mehmed Hâlis Efendi'niyle İlgili Kaynaklar

Mehmed Hâlis Efendi'nin hayatına dâir bilgilerinin kronolojik sıraya göre incelediğimizde en önemli kaynağın kendi kaleminden çıkmış olan sicil kaydından elde edildiğini görmekteyiz. Meşihat Arşivi'nde 2 nüshası bulunan bu biyografinin tutulduğu tarih 24 Muharrem 1311'dir (7 Ağustos 1893). “Şeyhulislamlık bünyesinde faaliyet gösteren Sicillat-ı Şer'iyeye Dairesi, Meşihat'ın ilga edilmesinden sonra İstanbul Müftülüğü'ne bağlı bir birim olarak çalışmalarına devam etmiştir” (Işık, 2015, 71). İstanbul Müftülüğü'nde yer alan bu sicillere bugün İslam Araştırmaları Merkezi'nden ulaşılabilmektedir. Mehmed Hâlis'in sicil kaydı burada Ulema Sicil Dosyaları bölümünde 135 numarada kayıtlıdır ve toplamda 34 evraktır.

Diğer bir önemli kaynak 1333/1915'te birinci cildi yayımlanmış (Akün, 1992, 6/457) olan *Osmanlı Müellifleri*'nde yer alan (Tahir, 2000, 1/303) bilgilerdir. Burada yer alan bilgilerin özeti *Meşhur Adamlar* isimli ansiklopedik eserin Halis Efendi maddesinde (Gövsa, 1933, 2/664) kullanılmıştır. 1927 yılında yayımlanan *Dârüşşafaka* adlı eser ise *Osmanlı Müellifleri*'ndeki bilgilere yeni bilgiler ekleyerek Mehmed Hâlis'in hayatına dair önemli bilgiler içermektedir (Mehmed İzzet vd., 1927, 76-77, 95, 177).

Mehmed Hâlis Efendi hakkında şimdiye kadarki en kapsamlı çalışma onun ulema sicil dosyasından hareketle *Son Devir Osmanlı Uleması* isimli eserinde bilgi veren Sadık Albayrak'a aittir (1996, 3/162-163). Zikrettiğimiz bu kaynaklardan hareketle “*Mehmed Hâlis Efendi*” ansiklopedi maddesinde bu bilgiler harmanlamıştır (Maviş, 2003, 28/490) ancak Mehmed Hâlis'e ait olmayan bazı eserler isim benzerliği nedeniyle ona atfedilmiştir.

Kasım 1913'te yayımlanan *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi*'nde Dârüşşafaka'nın tarihçesi tafsilatlı olarak yer almaktadır (*Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi*, 1332). Burada da Mehmed Hâlis Efendi'ye dair bazı bilgiler yer almakla birlikte bu bilgiler ve diğer bazı kaynaklarda ders vekili Hâlis Efendi adıyla geçen bilgiler Mehmed Hâlis Efendi'nin biyografisine dair çalışmalarda kullanılmamıştır.

Vefat tarihiyle ilgili olarak araştırmalarımız neticesinde ulaştığımız kaynaklardan *Sabah Gazetesi*, *Şehbal*, *Sırâtımüstakîm* ve *Sebîlürreşâd*'daki yazılar da Mehmed Hâlis'in biyografisine ışık tutan önemli kaynaklardır.

2.2. Mehmed Hâlis'in Doğumu, Tahsili ve Yaptığı Görevler

Mehmed Hâlis Efendi, memleketi Şirvan'da 1259 (1843) tarihinde doğmuştur. Şirvan o dönemde, *Bitlis vilayetinin Siğerd (Siirt) sancağında bir kazadır* (Sâmi, 1996, 2853). 1938'e kadar Zubovka olarak ve 2008 yılına kadar Ali-Bayramlı adıyla anılan Azerbaycan'ın da Şirvan isimli bir şehri vardır. Mehmed Hâlis'in Şirvan doğumlu olduğundan bahseden bazı kaynaklar onu sehven Azerbaycan'ın Şirvan bölgesinden (Mustafaev, 2019, 29) zikretmiştir.

Mehmed Hâlis'in babası Hacı Mehmed Efendi'dir. İlk tahsilini Şirvan'da tamamlayan Mehmed Hâlis, eğitim amacıyla 1277 (1861) tarihinde Amasya'ya

ilm yolculuğuna çıkmıştır. Amasya'da altı yıl kalıp Arapça nahiv ilmine dair bir eğitim aldıktan sonra 1283 (1867) yılında İstanbul'a göçmüş ve Fatih Külliyesi'ndeki Tâbhâne Medresesi'nde ikamet etmiştir. 27 Şubat 1860 tarihinden itibaren Fatih Câmii müderrisliğinde bulunan Tikveşli Hacı Hafız Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin (d.1830-ö.1920) sabah ve ikindi derslerine devam ederek kendisinden icâzet almıştır. Yusuf Ziyaeddin Efendi *Celâl* ve *Mir'ât* okutarak 1910 tarihine kadar iki kez icâzet vermiş dönemin meşhur âlimlerindendir. Kendisinden icâzet alanlar arasında Mehmed Hâlis Efendi'den başka "*Serezli Hacı Mustafa Nuri Efendi, Taşköprülü Abdullah Rüşdî Efendi, meşhur vaizlerden Manastırlı İsmail Hakkı Efendi, Manisalı Hoca Emin Efendi, doktor ve feylesof Ödemişli Mustafa Fehmi Efendi gibi birçok büyük âlim*" bulunmaktadır (Hızlı, 2018, 39-40). Mehmed Hâlis, icâzetnamesinde Arapça, Farsça ve Türkçe lisanlarını "*tekellümen, nazmen ve neşren tahrîr u kitabete muvaffak*" yazılı olduğunu bildirmektedir (İSAM, *Meşihat Arşivi [MŞH.SAİD]*, No. No. 0135, 01).

Mehmed Hâlis İstanbul'a geldiği vakit (1867) maarifteki imtihana katılarak üçüncülük derecesiyle o tarihte açılan *Teftişu'l-Muallimîn* isimli mektebe başlamıştır. Bu okul Osmanlı'daki teftiş hizmetlerine (Erdem, 2009; Yıldız, 2014; Keklik, 2023) ileride ilan edilecek olan *Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi*'ne hizmet edecek müfettişleri yetiştirmekte idi. 27 Safer 1287 (29 Mayıs 1870) tarihinde maarifte diğer muallimlerle girdiği müsabaka-i imtihanda Farsça muallimliği şهادetnâmesi almaya hak kazanmıştır.

Mehmed Hâlis Efendi, 1287 (1871) yılında girdiği sınavda 2. Ordu-yı Hümâyun'un Ankara sancağı dairesindeki 5. Redif alayının kur'a mümeyyizliği görevine tayin edilmiştir. Bu vazifesini hakkıyla eda ettiği için Ankara'daki memurlar, 6 Safer 1288'de (27 Nisan 1871) *Makam-ı Celil-i Seraskeri*'ye bir mazbata yazmışlardır. 24 Muharrem 1290 (24 Mart 1873) tarihinde Aydın vilayetine bağlı Nif nahiyesi (İzmir'in Kemalpaşa ilçesi) müdürlüğüne tayin edilmiştir. Bu vazifede 8 ay kaldıktan sonra 28 Teşrîn-i Evvel 1289'da (9 Kasım 1873) İzmir'in Menemen kazası kaymakamlığına tayin edilmiştir. 5 ay görev yaptığı Menemen Kaymakamlığı'ndan 27 Mart 1290 (8 Nisan 1874) tarihinde istifa ederek Menemen'den ve 31 Mart 1290'da (12 Nisan 1874) İzmir'den ayrılmış ve İstanbul'a dönmüştür. 12 Rebiulevvel 1291 (29 Nisan 1874) tarihinde kendisine "*berâet-i zimmet mazbatasını*" düzenlenmiştir.

Şevval 1293'de (Ekim 1876) ruûs imtihanına girip Ders Vekaleti'nin müsadesi ve Meşihat makamının emriyle Fatih Câmii'nde ulûm-ı aliyye ve ilâhiyye derslerini vermeye hak kazanmıştır. Bu tarihten kısa bir süre sonra 15 Cemaziyelahir 1294 (27 Haziran 1877) tarihinde müderrislik sınavına girmiş ve cevabı ince bir zeka ve dikkat gerektiren sorulara verdiği doğru cevaplar neticesinde Ruûs-i hümâyûnu hak edişi tescillenmiş ve ilgili resmî makama teklifte bulunularak 1296'da (1878) Ruûs-ı hümâyûn'a girmiştir. Ders vekâletinden ayrılış tarihi 11 Mart 1327'dir (24 Mart 1911).

Mehmed Hâlis Efendi'nin muallimlik görevleri 1291 (1874) yılında *Paşa Kapısı Rüşdiye-i Askerîyesi*'nde Arapça muallimliğiyle başlamıştır (İSAM,

Meşihat Arşivi [MŞH.SAİD], No. 0135, 17). Kuruluşunda (1875) yer aldığı Kocamustafapaşa Askerî Rüştiyesi'nde Arapça muallimliği görevinde bulundu. 25 Ağustos 1303 (6 Eylül 1887) tarihinde Kocamustafapaşa Askerî Rüşdiye'sindeki Arapça muallimliği Fatih Rüşdiye-i Askerîyesi'nde devam etti. Buradaki görevi 14 Mayıs 1324 (27 Mayıs 1908) tarihinde Mehmed Hâlis'in vekâletinde bulunan Hasan Hilmi Efendi'ye verilmiştir (İSAM, *Meşihat Arşivi* [MŞH.SAİD], No. 0135, 17).

Farsça muallimliği 19 Şevval 1292 (18 Kasım 1875) tarihinde Galata Mekteb-i Rüşdiyesi'nde başlamıştır. Buradaki görevinden 1 Mart 1301'de (13 Mart 1885) ayrılmıştır. 1295-1296 yılları arasında (1878-1879) bir yıl *Menşe-i Küttâb-ı Askerî*'de fıkıh hocalığı yapmıştır. Bu okul Kasımpaşa'da bulunan *Bahriye Rüşdiyesi*'nin devamı olup mezunları bahriye kâtipliği yapmaktaydı (Ünal, 2009, 598).

Dârüşşafaka muallimlerinden Mehmed Lütfi Efendi'nin 1 Teşrin-i Evvel 1294 (13 Ekim 1878) tarihinde görevinden ayrılması üzerine Dârüşşafaka'da Akaid-i Diniye ve Arapça muallimliğine tayin olunmuş ve aynı yıl içinde Dârüşşafaka'da okutulan Fıkıh ve Mecelle dersleri de kendisine verilmiştir. Dârüşşafaka'daki muallimlerin bir kısmı fahri olarak görev yapmakta iken "müdrerisinden ve Askerî Rüşdiyesi muallimlerinden Mehmed Hâlis Efendi dâimî ve muvazzaf muallimliğe ta'yin olunmuştur". Buradaki görevinin 35 sene kadar sürdüğü bilgisi de yine aynı eserde "müdrerisinden ta'yîninden vefatına (1329) kadar Daru's-şafaka'dan ayrılmamış olmasına göre Hâlis Efendi 35 sene muallimlik itmiş dimektir" (Mehmed İzzet vd., 1927, 76) şeklinde geçmektedir. Keza 17 Rebiulahir 1325 (30 Mayıs 1907) Maarif Nezareti'den Meşihat Dairesine yazılan evrakta 1878'den 1907'ye kadar Mehmed Hâlis Efendi'nin Dârüşşafaka'da aldığı maaşlara yer verilmiştir (İSAM, *Meşihat Arşivi* [MŞH.SAİD], No. 0135, 14). Yine Dârüşşafaka'nın eski müdürü Rasih Bey Efendi'den açılan Belağat-ı Osmaniye dersine vekâleten bakmakta olan Mehmed Halis Efendi'ye bu dersin asaleten verildiğine dair belge 20 Mart 1322 (2 Nisan 1906) tarihlidir (BOA, *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi* [MF.MKT], No. 923, 69).

Mehmed Hâlis Efendi, 25 Rebiulevvel 1297'de (29 Mart 1878) uhdesine tevcih olunan İbtidâî Hariç İstanbul müdrerisliği, 13 Rebiulevvel 1306'da (18 Kasım 1888) Hareket-i Hariç'e, 25 Cemaziyelahir 1306'da (26 Şubat 1889) İbtidâî Dahil'e, 13 Cemaziyelahir 1309'da (14 Ocak 1892) Hareket-i Dahil'e, 25 Zilhicce 1310'da (10 Temmuz 1893) Musıla-i Sahn'a, 1 Zilhicce 1312'de (26 Mayıs 1895) Sahn'a, 1 Recep 1314'de (6 Aralık 1896) Hareket-i Altmışlı'ya, 17 Safer 1316'da (7 Temmuz 1898) Hamise-i Süleymaniye'ye, 3 Ramazan 1316'da (15 Ocak 1899) Süleymaniye'ye terfi' olmuştur. 1 Muharrem 1317'de (12 Mayıs 1899) tevcih buyurulan Mahreç'den Halep mevleviyetine, 27 Zilhicce 1321'de (15 Mart 1904) Bilâd-ı Hamse pâyesine yükselmiştir (İSAM, *Meşihat Arşivi* [MŞH.SAİD], No. 0135, 8). Sadık Albayrak daha sonra Haremeyn-i Muhteremeyn pâyesine yükseldiğini ifade etmektedir (1996, 3/163) ancak Haremeyn payesine yükseldiğine dair Meşihat arşivinde bir bilgi

bulunmamakta ve pâyelerini ne zaman aldığına dair birkaç farklı evrakta Haremeyn ifadesinin karşılığı boş durmaktadır. Şeyhüislamığa ait 3 Numaralı Telhis Defteri'ne göre 3 Muharrem 1322'de (20 Mart 1904) “bin üç yüz yirmi bir senesi Zilhiccesinin... yirmi yedinci gününden itibaren sabıkan Halep kadısı Şirvanî faziletli Mehmed Halis... Kudüs-i Şerif payesi tevcih” (Koç, 2022, 52) buyurulduğu bilgisi mevcuttur.

Mehmed Hâlis Efendi, farklı kurumlardaki muallimlik görevlerine ek olarak 21 Teşrin-i Sâni 1300'de (3 Aralık 1884) *Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iyye* azalığına ve 22 Rebiulevvel 1306'da (26 Kasım 1888) *Tetkik-i Müellefat Encümeni* azalığına tayin olunmuştur. Üstün hizmetlerinden ötürü 9 Kanun-ı Sani 1325'te (22 Ocak 1910) kendisine Mecidiye Nişanı verilmiştir (BOA, *Bâbîâli Evrak Odası Evrakı [BEO]*, No. 3697, 277223).

07 Safer 1328 (17 Şubat 1910) tarihli *Sırâtımüstakîm* dergisinin 76. sayısında, *Yeni Gazete*'nin 3 Safer 1328 tarihli sayısında yayımlanan *Âlem-i İslâma Bir Tebşîr Medâris-i İslâmiyye'de Bir Hatve-i Tekâmül* başlıklı yazı aynen alıntılanmış ve *Ders Vekîli Hâlis Efendi'nin Nutku* ile *Said Paşa Hazretlerinin Nutku*'na yer verilmiştir. Buna göre ders vekili sıfatıyla Mehmed Hâlis Efendi, Fatih Câmii Külliyesi'nde yer alan Tâbhâne Medresesi'nde 13 Şubat 1910'da resmî bir hazırlık yapmış, bu önemli toplantıya “*ricâl-i ilmiyye, fuzalâ-yı benâm ile vükelâ ve nüzzârdan münâsib görülenleri, rüesâdan bazı zevât da'vet edilmiş ve taraf-ı âlî-i fetvâ-penâhîden kendilerine tezkireler irsâl olunmuş, bazılarına da telgrafla beyân-ı ma'lûmât*” verilmiştir. Ders Vekili Hâlis Efendi'den başka Şeyhülislam Hüseyin Hüsnü Efendi, Ayan Reisi Said Paşa, Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa, Meclis-i Mebusan Reis-i Sânisî Mustafa Asım Efendi, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa ve Maarif Nazırı Emrullah Efendi gibi devlet ricalinin katılım sağladığı bu törende (Atay, 1983, 231; Şahintürk, 2024, 112) Batumlu Hâfız Süleyman Efendi ve Fatih Câmii-i şerîfi imamlarından Filibeli Arab Mehmed Efendi'nin aşr-ı şerifleri ile başlayıp Gürcü Hâfız Mehmed Said Efendi'nin Buhârî-i Şerîf dersi ile devam etmiştir. Dersin ardından Mehmed Hâlis Efendi, hazıruna medreselerin ve Maarif-i İslamiyyenin tarihçesi hakkında bilgi verip eğitimdeki kusurları ve yenileşmeye dair mütalaalarını içeren önemli bir konuşma yapmış ve “*Umum Medâris-i İslâmiyye'de Neşr ve Ta'mîm Olunmak ve On iki Senede İkmâl Edilmek Üzere Bu Kere Tertîb Olunan Ulûm ve Fünûnun*” hangilerini olduğunu sıralamıştır. Hâlis Efendi'nin ardından Said Paşa da Hâlis Efendi'nin teşebbüste bulunduğu bu gayrete teşekkür sadedinde bir konuşma yapmıştır (Sırâtımüstakîm, 1328, 377-382). Hâlis Efendi'nin konuşmasından bir bölüm şöyledir:

“*Hakîkati beyândan ictinâb etmeyelim, fikrimizi serbest söyleyelim, yekdiğerimizi aldatmayalım. Acı acı hakikatleri umûmun enzâr-ı intibâhına mekşûf bir sûrette arz eyleyelim ki hatâmızı anlayabilelim. Çünkü hatâyı anlamak hakîkate doğru ilk adımı atmak demektir.... Medâris-i İslâmiyyemizin usûl-i tedrîsini ıslâh ile beraber fünûn-ı hâzıraya âit dersleri ilâve ediyoruz. Kaviyyen ümîd eyliyoruz ki az zaman zarfında telâfi-i mâfât ederek maârif-i*

İslâmiyyemizi zamanla mütenâsib bir hâl-i mükemmeliyyete ifrâğ edeceğiz. Fakat bu ümîdimizin husûle gelmesi; şu teşebbüsümüzün sâha-i tekemmüle îsâli pek büyük muâvenetlere gayretlere mütevakkıftır. Biz her türlü gayret ve fedâkârlıklara âmâdeyiz. Hükümetimizin muâvenetinden de emîniz.” (Sırâtımüstakîm, 1328, 380-381).

Tâbhâne Medresesi'nde gerçekleşen ve Hâlis Efendi'nin hazırlıklarını yaptığı bu törenle tanıtımı yapılan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi 26 Şubat 1910 tarihinde yayımlananarak Osmanlı taşrasında medrese kurma teşebbüslerine (Şahintürk, 2024) ve Osmanlı'nın son dönemindeki yüksek din eğitiminin (Atay, 1983; Nazıroğlu, 2020, 29-31) ıslah hareketlerine öncülük etmiştir.

2.3. Şirvanlı Mehmed Hâlis Efendi'nin Vefatı

Mehmed Hâlis Efendi'nin vefatına dair *Osmanlı Müellifleri*'nde “1331 târihinde irtihal iderek Fatih Câmî-i şerifi haziresine defnedildi” (Tahir, 2000, 1/303) bilgisi vardır. Vefatı sonrası Dârüşşafaka mektebinden Meşihat Dairesine yazılan bir yazıda “Efendim, Hâlis Efendi merhûmun tekâüdiyesine medâr olmak üzere tercüme-i hâline lüzûm hâsıl olmuş olduğıyla lütfen bir nüshasının müsvedde olarak bilahire itâsı hususuna inayet buyurulması istirham olunur efendim. 28 Mart 1329” (İSAM, *Meşihat Arşivi* [MŞH.SAİD], No. 0135, 18) cümlelerinden Hâlis Efendi'nin vefatı sonrası ailesine ödenecek emekli maaşı işlemleri için bazı bilgilere ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır.

Mehmed Hâlis Efendi'nin vefat yılı olan hicrî 1331'in sonunda Muharrem 1332'de yayımlanan *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi*'nde de Mehmed Hâlis'in 1331 hicrî yıl içinde vefat ettiği bilgisi geçmektedir. Bu salname, Dârüşşafaka'nın kuruluşundan Maarif Nezaretine devredilişine ve Dârüşşafaka'nın tesis edilmesinde alınan kararlardan, uygulanacak olan programa ve kuruma yapılan bağışların kimler tarafından ne kadar olduğuna değin etraflıca bilgiler içermektedir. Buna göre 3 Nisan 1303 (15 Nisan 1887) tarihinde mektebin en ileri gelen isimlerinden biri Mehmed Hâlis Efendi “*Akaid-i Diniyye ve Ulûm-ı Edebiyye*” muallimidir ve mektepteki programa şekil veren heyette yer almaktadır (*Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi*, 1332, 27-28).

12 Kanun-ı Sâni 1324 (25 Ocak 1909) tarihinde Dârüşşafaka'da uygulanacak olan program için seçilen on kişilik Meclis-i Tedris Azalığına seçimle gelen isimlerden biri olarak “*Ders Vekili Hâlis Efendi*”nin de adı vardır. Bu meclis 23 Kanun-ı Sâni 1324'te (5 Şubat 1909) toplanarak Dârüşşafaka'nın Maarif-i Umûmiye Nezaretine teslimi ve uygulanacak prosedür bağlamında mütalaa etmekteydiler (*Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi*, 1332, 31). Sonraki yıllarda her yıl yaz aylarında toplanan bu heyetin 30 Temmuz 1328 (12 Ağustos 1912) tarihli toplantısına Mehmed Hâlis Efendi'nin Sadrazam Gâzi Ahmed Paşa ile başka bir toplantısı olması nedeniyle katılmadığı ve tertip edilecek programa dair görüşlerini çocuklarının toplantıya getirdiği ve

netice olarak bilahare Hâlis Efendi'nin görüşlerinin daha sonra bizzat alınacağı karara bağlanmıştır (*Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi*, 1332, 102-109).

Dârüşşafaka'da 19 Temmuz 1329'da (1 Ağustos 1913) toplanan Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiyye'nin toplantı tutanaklarında bir yıl içinde vefat etmiş olan azaların isimleri geçmektedir. Burada "*Cemiyet azasından olup sene-i câriye zarfında vefatı vuku' bulanların isimleri taraf-ı riyasetden ber vech-i âti [merhum: Ahmed Mithat Efendi, Doktor Hayreddin Paşa, Ebu'zziya Tevfik Bey, Hasan Rıza Paşa, Hacı Hâlis Efendi, Nazım Paşa, Ali Bey, Ömer Eşref Efendi, Ali Nusret Bey, mekteb mezunlarından Hüseyin Efendi] okunarak ailelerine cemiyet namına ta'ziyetnameler yazılmasına*" karar verilmiştir (*Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi*, 1332, 112).

Salname'den edinilen bu bilgilere göre Mehmed Hâlis Efendi vefatına kadar Dârüşşafaka'daki görevine devam etmiştir. Toplantıya gelemediğinde yerine mütalaasını aktarması için çocuklarının gitmiş olmasına göre en az iki oğlu vardır. Vefat edenler arasında adı geçerken kendisinden "hacı" olarak bahsetmiş olmaları muhtemelen Kasım 1912'de hac farızasını yerine getirdiğini göstermektedir.

1927 yılında yayımlanan *Dârüşşafaka* isimli eserde Mehmed Hâlis Efendi'ye dair müstakil bir bölüm yazılmıştır. Burada "*1294'te Mehmed Lütfi Efendi'nin infikâkı üzerine 1 Teşrin-i Evvel 1294 tarihinde müderrisinden ta'yîninden vefatına (1329) kadar Daru's-şafaka'dan ayrılmamış olmasına göre Hâlis Efendi 35 sene muallimlik itmiş dimektir*" (Mehmed İzzet vd., 1927, 76) ve aynı eserin bu mektepte görev yapmış "*muvazzaf muallimler*" kısmında "*Hâlis Efendi, Arapça, Akâid ve Edebiyat. 1 Teşrin-i Evvel 1294, 23 Mart 1329*" (Mehmed İzzet vd., 1927, 95) bilgileri verilmektedir.

Anlaşılabileceği üzere Mehmed Hâlis'in, Dârüşşafaka'da 1 Teşrin-i Evvel 1294 (13 Ekim 1878) tarihinde başlayan görevi 23 Mart 1329 (5 Nisan 1913) tarihinde sonlanmıştır. 28 Mart 1329 tarihinde Meşihât Dairesinden merhum Hâlis Efendi'nin tercüme-i hâlinin istenmiş olması ve vefatına kadar Dârüşşafaka'da görevli olduğu göz önüne alındığında Mehmed Hâlis Efendi 23 Mart 1329'da (5 Nisan 1913) İstanbul'da vefat etmiştir. Nitekim 24 Mart 1329 / 6 Nisan 1913 tarihli *Sabah Gazetesi*'nde "*Ziyâ-ı Azîm*" başlıklı yazıdaki "*Memleketimizin ecille-i ulemasından ve Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiyye azâsından ve Dârüşşafaka müessislerinden mekteb-i mezkûr fıkıh muallimi ders vekil-i sâbıkı fâzıl-ı muhterem Hacı Hâlis Efendi dün bade'z-zevâl Fatih civarındaki ikâmetgâhında irci'î emri celiline lebbeyk-zen icâbet olmuştur. Cenâzesi bugün bade's-salâtı zuhr ihtifâlât-ı fâika ve tekrîmât-ı lâyika ile kaldırılarak Fatih Câmi-i Şerifinde namazı bi'l-edâ makbere-i mahsûsasına defn olunacaktır. Cenâb-ı Hak garîk-i rahmet eyleye.*" (*Sabah*, 06 Nisan 1913, 3) ifadeleri ile vefat haberi verilmektedir.

2.4. Şirvanlı Mehmed Hâlis Efendi'niyle İlgili Yazılanlar

Dârüşşafaka'nın ortalama olarak her yıl yirmiye yakın mezun verdiği, 1927 yılına kadar da 755 mezununun olduğu ve mezunlarının isimleri

Dârüşşafaka'nın tarihçesinde belirtilmektedir (Mehmed İzzet vd., 1927, 101). Bu mezunlar arasında yer alan 1301 (1886) yılı mezunlarından ve meşhur *Dârüşşafaka* (İsmail Safâ, 1328, 106-109) şiirini kaleme alan Trabzonlu İsmail Safâ'nın (1867-1901) (Karaca, 2001, 23/121-122), hocası Mehmed Hâlis için 1316 (1899) tarihinde yazdığı manzumenin dört mısraına Hâlis Efendi'ye dair kısa bir malumat verildiği esnada değinilmiştir (Mehmed İzzet vd., 1927, 76-77).

1909-1914 yılları arasında onbeş günde bir neşredilen magazin ve fikir dergisi *Şehbal*'in (Polat, 2010) 15 Nisan 1329 (28 Nisan 1913) tarihli 74. sayısının 27. sayfasında "*Merhum Hâlis Efendi*" başlıklı isimsiz bir yazı kaleme alınmış, Hâlis Efendi'nin karakalem bir resmine yer verilmiş ve İsmail Safâ'nın 9 Ramazan 1316'da (18 Ocak 1899) kaleme aldığı manzume ilgili sayfada yayımlanmıştır. "*Hâlis Efendi Merhûm Hakkında Sitâyışnâme-i Kadîm*" şeklinde başlıklandırılan İsmail Safâ'nın şiiri:

*Yegâne maksadı bilmek, bilüp de öğretmek
Hayâtı hep okumakla okutmağa masrûf
Virir mekâtibe hâhişle ayrı ayrı emek
İder medârisi ihyâ bu hâce-i ma'rûf.
Rumûz-ı metni ehâdîs ile tefâsîrin
Muhât-ı fikr-i tebahhur nümâsıdır ağreb,
Karîn-i hıfz-ı hatîrânesi bu tahrîrin
Enâfis edebiyât-ı Fars u Türk ü Arab.
Bu hâli cümle telâmîzce müsellemdir;
Bir inşirâh virir nutkı her sebak-hâna.
Gidin de bir bulunun dersi başka âlemdir;
Bakın lisâna gelir sanki bir kütübhâne.
Dalar gider kişi takrîrini işitdikce;
Dü çeşmini dile nâzır bulur huzûrunda;
Gönül vücûdunu gâib ider de gitdikce,
Bütün selefleri hâzır bulur huzûrunda.
Hitâb ider nazarında taharrük ecfân;
Nedir o vaz-ı mehâbet-ver dehâ mutâd!
Nedir o nâsiyede berk berk olan irfân.
Nedir o haslet-i ulviyye hayret ey üstâd!
Hudâ bilir emeğin çok o dâr-ı eytâma,*

*Bütün çıkanlara yıllarca dersler viridin.
 Bütün şu heyet-i uzmâ-yı dîn-i İslâma
 Fazilet öğretecek hâceler yetiştirdin.
 Muallim-i evvel daha çok yıl kemâl-i izzetle,
 Değil Safâ gibi bir müstefid-i nâcîzin,
 - Medâyihinde benim duyduğum şu lezzetle -
 Kasîde-hânın ola muktedir-i telâmîzin!
 9 Ramazân 1316 İsmâîl Safâ*

Şehbal'in 1 Mayıs 1329 tarihli 75. sayısının 20. sayfasındaki “geçen nüshada merhum Halis Efendinin resmi ile tercüme-i hali derc edilmiş idi. Bu resmin merhumun vefatından sonra karakalem ile yapılmış olduğu ve tercüme-i hâle ait fikranın da merhumun talebesinden Behcet Kâmî Bey tarafından yazıldığı sehven zikr olunmamıştır.” (Şehbal, 1329, 20) ifadeleri ile bir tashih yapılmıştır. Anlaşıldığı üzere yazıyı ve resmi kaleme alan Behcet Kâmî Bey, Dârüşşafaka'nın mezunlarından ve Dârüşşafaka'nın *Cemiyet-i Tedrisiyye-i İslamiyye* azâlarından biri olup o sırada Kahire Kaçaları (Konsolos) idi (Mehmed İzzet vd., 1927, 151). Ayrıca *Çocuklar İçin Tarih-i İslam* adlı bir eseri bulunmaktadır (Tahir, 2000, 3/182).

Behcet Kâmî'nin, hocasının vefatına dair yazdığı yazıda 70 yıllık ömründe çalışıp çabalamanın getirdiği ihtiyarlık altında Mehmed Hâlis “dürüst bir kâmet, kör ve çatık kaşlar, o kaşların manzara-i heybetini berk-i zekâ tezyînden nâfiz gözler, sîmâsına bir hakk-ı hürmet-bahş iden kırışık lıhye, el-hâsıl bütün melâmih-i vecîh-i insânî teshîre kâfi idi. Büyük destârı yarım asırlık dârât kemâlinin esfer-i şânı idi.

Mühîb sadâsıyla söze başladığı vakit muhâtablarının hissedâr-ı huşû olmaması kâbil değildi. Onun feyz-i hitâbeti geçmiş asırların menkûşât-ı ilmiyye ve intibâ'ât-ı ma'nevîyesini câmi' bir hazîne idi. Kâh edyânın serâir mûtekadâtına nüfûz ider, kâh belâgat-i füsûnkârıyla edebiyât-ı şarkıyyenin mevzûât-ı muhalledesini inşâd eylerdi. Tanıyanlar hâfızasındaki metânete hayrân olurlardı. Sanki eslâfın bütün âsâr-ı güzîdesi onun memlûk-ı fikrîsi idi. Kütüphânesinde elsine-i şarkıyye ile yazılmış binlerce müellefât ve Hindceye varıncaya kadar birçok lisânlardan müteaddid kütüb-i dîniyye ve felsefiyye vardı. Bu kitâbların ledünniyyâtı, hatta sahîfeleri, satırları üstâdın mahfaza-i zihninde mahkûk idi. Hâlis Efendi Arab Edebiyatında da bir kudret-i fevka'l-âde iktisâb itmîşti.

Üstâd Hâlis, ömrünün sonuna kadar kendi hayât-ı kemâlâtı için nasıl azm ü safvetle çalıştıysa telâmîzini de aynı hulûs ü gayretle tenvîre itinâ iderdi.

Dûçar olduğu hastalığın son zamanlarında tezâhürâtı pek elîm idi. Onun ciğerleri hayât-ı nesîmîden nisâb-ı tabîisini alamıyordu; dâimâ ecel teri dökerek öksüre öksüre Dârü's-şafaka'ya gelir; avâriz-ı sahti metâib-i pîrisini çiğneyerek

merdivenleri çıkar; talebesine böylece bir numûne-i cehd-i irâe iderdi." (Behcet Kâmi Bey, 1329, 28).

18 Nisan 1329 (1 Mayıs 1913) tarihli *Sebîlürreşâd* dergisinde de *Merhum Hocâ Hâlis Efendi* başlıklı bir yazı kaleme alınmıştır. Bir Pazar günü gazete sayfasında Hâlis Efendi'nin vefat haberini okuyup cenaze namazına katılmak için Dârüşşafaka'ya giden Tâhirü'l-Mevlevî, Mehmed Hâlis Efendi'nin cenazesindeki müşahadelerini edebî bir dille ve yer yer şiir metinleriyle süsleyerek aktarmaktadır.

Tâhirü'l-Mevlevî, devletin sıkıntılı bir dönem geçirdiği zaman diliminde Mehmed Hâlis'in vefatı ile vatanın "*bir cihân-ı fazilet bir müfekkire-i ma'rifet gayb etti*"ğini ve "*yeni bir dâğ-ı teessür açıldı*"ğini dile getirmektedir:

"Pazar günü sabahı idi ki okuduğum bir gazete ders vekîl-i sâbıkı Hâlis Efendi'nin dün vefât ettiği cihetle bugün Fâtih Câmî'i'nde namazı ba'de'l-edâ türbe-i şerîfesine defn olunacağını haber veriyordu. Bu kara haber, pîş-i nazarımda tekâsüf ederek mâtemî bir sûtire şeklini aldı. Etrâfımı karanlık görmeye başladım. Çünkü ilim ve ma'rifet güneşi ebediyyen gurûb etmişti. Yetîm çocuklar gibi boynum bükülüp bilâ-ihityâr gözyaşlarım döküldü. Zîrâ kemâl ve fazîlet babası sermedî bir gurbete çıkıp gitmişti.

Tâhirü'l-Mevlevî, "*bir gece evvel görüp de ta'bîr ve te'vîl edemediğim bir rüyâ hatırıma geldi*". diyerek rüyasını "*merhûmun derslerine vekâlet eden Hoca Tahsin Efendi hazretlerinin okuduğu يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَى رَبِّكَ رَاضِيَةً مَرْضِيَةً [Ey huzura kavuşmuş insan! Sen O'ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak Rabbine dön. (Seçkin) kullarım arasına katıl ve cennetime gir! Fecr, 27-30] nazm-ı kerîmini dinlemiştim. Meğerse râziye ve marziyye olarak ibâd-ı rahmân ve ravza-i rıdvâna duhûlü emr olunan nefs-i mutma'inne Üstâd Hâlisü'l-cenânın rûh-ı itmînânı imiş.*" (Tâhirü'l-Mevlevî, 1329, 131) şeklinde yorumlamaktadır.

Dârüşşafaka'ya giden Tâhirü'l-Mevlevî, Mehmed Hâlis Efendi'nin tabutunun mektebe haber verilmeden erkence Fatih Câmîi musalla taşına bırakıldığı haberini alır. Dârüşşafaka'nın idarecileri, muallimleri ve sekizinci sınıftan beşinci sınıfa kadar olan öğrencileri ile birlikte Fatih Câmîi'ne doğru yürürler. Yolda hüznölendiren bir tabloyla karşılaşır. Mehmed Hâlis'in hocası "*beyâz sarığı ile ak sakalının birleşmesinden sîmâ-yı fazîleti nûrânî bir dâire içinde kalmış olan*" Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi "*bir eliyle şemsiyesine, diğeriyle hizmetçisine istinâd ettiği halde zâde-i irfânının yani mücâz-ı mümtâzı bulunan Hâlis Efendi merhûmun cenâze namazını kılmaya*" (Tâhirü'l-Mevlevî, 1329, 131) gitmektedir.

Kılınan öğle namazının ardından cemaat musalla taşının başına dizildi. Mehmed Hâlis'in tabutunun üstüne ve Ka'be-i Mükerrreme pûşidesinin altına *Cem'iyet-i Tedrîsiyye-i İslâmiyye'nin* (Dârüşşafaka) kırmızı atlasdan sancağının örtüldüğünü söyleyen Tâhirü'l-Mevlevî, münasebetsizin birinin "*Bu kırmızı örtü de ne oluyor, bu da nereden çıktı! Diye söylenmeye kalkıştığını*" ve kendisine "*Efendim! Şurada bir yetîm mektebi var, adına Dârüşşafaka derler.*

Vaktiyle bir cem'iyet-i hayriyye teessüs ederek o mektebi vücûda getirmiş Hoca Efendi merhûm da cem'iyet a'zâsından ve mektep müessislerinden olduğu için hizmetinin şükranesi olmak üzere o cem'iyet-i hayriyyenin bayrağı tabutunun üstüne örtüldü" (Tâhirü'l-Mevlevî, 1329, 131-132) şeklinde cevap verdiğini dile getirmektedir.

Cenaze namazı kılındıktan sonra Mehmed Hâlis'in Dârüşşafaka'da ders verdiği o yetim çocuklar "muhterem hocalarının tabutunu omuzlarına değil başları üstüne kaldırdılar. O bâr-ı kıymettârı biraz fazla taşımak emeliyle türbe-i şerîfenin Karadeniz kapısından girmek üzere şâdirvân avlusunun dışından dolaştılar. Kıymet-i ilmi takdîr ile mahfâza-i fazîleti başlarında götüren bu hazîn kâfileye hâce-i merhûmun gerek müstefiz-i tadrîsâtı gerek müstefid-i musâhebâtı olan zevât-ı muhlisa da iltihâk ediyor ve -ta'bîr câizse- tabutun kolları kapanın elinde kalyordu." (Tâhirü'l-Mevlevî, 1329, 131-132).

Mehmed Hâlis'in tabutu "Fâtih Türbesi hazîresine getirildi ve senelerce rahle-i tadrîs ve kürsî-i mevâ'iz üzerlerinde nâtık bi'l-hak olan o vücûd-ı muhterem, makâm-ı vâpesînine indirilip... Rabb-i rahîmin merhamet-i gufrân-penâhına tevdi' edildi." (Tâhirü'l-Mevlevî, 1329, 131-132).

Tâhirü'l-Mevlevî, yazısının devamında Hâlis Efendi'nin ilmî birikimi ile ilgili de düşüncelerini aktarmaktadır. "Merhûm; ihâta-i ilmiyyesi i'tibârıyla fezâyı fezâil, hele edebiyât-ı Arabiyyede allâme-i bî-muâdil idi. Nısf asra yakın bir müddet zarfında gerek cevâmî'de, gerek mekâtibde neşr-i ulûm ederek birçok şâkird yetiştirmiş ve şâkirdlerinin üstâzîye irtikâ eylediklerini görmekte iftihâr etmişti. Tadrîsâtı ne kadar muhakkikâne ise muhâdarâtı da o nisbette mülâtîfâne idi. İktidâr-ı ilmîsine rağmen son derece mütevâzî' davranır, muhâtabı velev ki bir âciz olsun onunla müzâkerede bulunurdu. Hatta bir def'a abd-i âcizden bir mes'ele istîzâhına tenezzül göstermiş, Hicaz'da putperestliği neşreden Amr bin Luhay'ın ismini sormuştu.

Bahr-ı vesî' ma'lûmâtından birer katre olabilecek bazı âsâr bırakmışsa da en mühim ve en nâfi' eseri: Medârisin islâhıyla talebe-i umûma [ulûma!] fûnûn-ı cedîde tadrîsi hakkındaki teşebbüsü idi. Vâ esefâ ki ders vekâleti esnâsında başlanılıp intizâma konulamayan bu teşebbüs, merhûmun tekâüdünden sonra büsbütün acîb bir şekil aldı ve -merci'-i âlisinin afvına iğtirâren söylemeye cesâret edeceğim ki- emr-i tadrîsât çoluk çocuk elinde kaldı. Keşki merhûm sağ olsa ve tekâüd edilmemiş bulunsaydı da başladığı hayırlı işi hüsn-i netîceye îsâl etseydi." (Tâhirü'l-Mevlevî, 1329, 131).

Tâhirü'l-Mevlevî, Mehmed Hâlis'in tercüme-i hâlinin Dârüşşafaka'ca yazılmasına karar verildiğini, "ihtisâs-ı ilmîsi hakkında ise hem-mesleği olan ulemâ-yı kirâmdan, bi'l-hâssa ders şerîki bulunan Tırnovalı Mehmed Efendi hazretlerinden" kâfi derecede bir malumat beklediğini dile getirmektedir. Dârüşşafaka kitabında Mehmed Hâlis ile ilgili kısmi bazı bilgiler olduğunu ama Tırnovalı Mehmed Efendi'den beklenen bir yazıya ulaşamadığımızı belirtelim.

Tâhirü'l-Mevlevî, yazısını son olarak "Meslekdaşları arasında hasbe'l-beşeriyye kendisinden hoşlanmayanlar varsa bile Allah rızâsı için ifâ-yı

şehâdetten geri durulmamalıdır ki büyüklerin hayât-ı ilmîsine dâir verilecek ma'lûmât, iktisâb-ı irfân husûsunda küçükler için şevk ve gayret uyandırır ve ulemânın tekessürüyle ilmin terakkîsine bâdî olur. Ben, şu perîşân, lâkin samîm-i rûhumdan hurûşân olan sözlerle hisseme düşen vazîfeyi îfâya çalıştım. Daha fazlası daha salâhiyetdâr olan zevât-ı fâzılanın himmet ve gayretinden intizâr olunur.” cümleleri ile bitirmektedir (Tâhirü'l-Mevlevî, 1329, 131-132).

3. Şirvanlı Mehmed Hâlis Efendi'nin Eserleri

Mehmed Hâlis Efendi'nin kaynaklarda adı geçen ve tespit ettiklerimizle birlikte toplam 7 eseri vardır. Matbu olan bu eserlerin en hacimli 99 sayfa olup biri üç yazarlıdır. Alfabetik sıra ile eserleri şunlardır:

3.1. Gevher-i Sencîde

Gevher-i Sencîde, Farsça dilbilgisi kitaplarından biri olup Tanzimat döneminde askerî rüşdiyelerde okutulmuştur (Çelik, 2005, 228). Farsça gramer kaidelerinin 36 sayfada anlatıldığı bu eser üç yazarlıdır. Eser Diyarbakırlı Lebibzâde Subhî Efendi'nin takriziyle başlamaktadır (2-4). Ardından Remzî Efendi'nin kitabın yazılışına düşürdüğü iki tarih manzumesine yer verilmiştir (5-6). Buna göre eser 1 Zilkade 1295 (27 Ekim 1878) tamamlanmıştır. Eserin mukaddimesinin sonunda eseri kaleme alanların isimleri “*Sâliseden Seyyid Mehmed Sîret, müderrisinden Mehmed Hâlis, Kaymakam es-Seyyid Mehmed Sâlih*” (Mehmed Hâlis vd., 1295, 10) şeklinde kayıtlıdır. Eserin asıl metni 12-36 sayfaları arasındadır. Son sayfada Mekteb-i Fünûn Harbiye-i Şâhâne Matbaası'nda 27 Zilhicce 1295 (22 Aralık 1878) tarihinde basıldığı bilgisine yer verilmiştir. Bir nüshası İBB Atatürk Kitaplığı AG_0364 numarada kayıtlıdır. 1884 yılında Sultan II. Abdülhâmid tarafından Amerika Birleşik Devletleri Milli Kütüphanesi'ne hediye edilmiş bir nüshası ise Library of Congress'te 2018672710 numaradadır.

3.2. İlm-i Kelâm

Osmanlı Müellifleri'nde Mehmed Hâlis'e ait bir eser olduğu ve Dârüşşafaka'da okuttuğu eserlerinden biri olarak belirtilen *İlm-i Kelâm* adlı esere (Tahir, 2000, 1/303) dair katalog taraması yaptığımız kütüphanelerde ulaşamadık.

3.3. Mîzânü'l-Edebden Sarf

Adı kaynaklarda geçmeyen ancak Mehmed Hâlis'in kendi elyazısıyla tuttuğu sicil kaydında eserleri arasında zikrettiği “*Mîzân-ı Sarf nâm risale*” ifadesinden hareketle yaptığımız katalog taramalarında İBB Atatürk Kitaplığı Bel_Osm_K.07218/02 numarada kayıtlı “*Mîzânü'l-Edebden Sarf / Naşir Hâlis*” isimli bir eserin katalog bilgisine ulaştık. Görüntülerini makalemiz sırasında kullanıcılara açtığımız bu eser incelemelerimize göre Mehmed Hâlis'e aittir.

Mîzânü'l-Edebden Sarf adlı eser, 1307 (1890) yılında Mahmud Bey Matbaası'nda basılmış Arapça sarf konusunda 121 sayfa, dili Türkçe, 47 ders bölümüne taksim edilmiş derleme bir eserdir. Nitekim eserin mukaddime bölümünde meşhur “*Mîzânü'l-Edeb*”in sarf bölümünden istifade ederek

Arapçadır. 63 sayfadır. Eserin 1316 (1899) tarihli 9. baskısının ilk sayfasında “Umûm-ı Mekâtib-i Rüşdiye-i Askeriyyenin üçüncü ve Dârüşşafaka'nın beşinci senelerinde tadrîs olunmak üzere Meclis-i Maarif-i Askeriye ve Heyet-i Tedrisiyye-i İslâmiyye taraflarından intihâb u kabûl olunmuştur” yazılıdır. Müellif adı “Müderrisinden Mehmed Hâlis Efendinin eseridir” şeklinde kayıtlıdır. Bu baskının 59. sayfasındaki temmet kaydı 7 Zilkade 1316 (18 Mart 1899) tarihlidir. 1328 tarihli baskıda ise Maarif Nezâret-i Celîlesinin 249 numaralı ve 23 Haziran 1321 tarihli ruhsatnamesiyle bastırıldığı yazılıdır. Müellifin adı burada “Meclis-i Tedkîkât Şerîyye Azâsından ve Dârüşşafaka Muallimlerinden Mehmed Hâlis” şeklinde geçmektedir. “Mekteb-i Dârüşşafaka” mühürlü olup “Mekteb mührünü hâvî olmayan nüshalar sahtedir” kaydı düşülmüştür. 59. sayfada Rebiulevvel 1331'de (Şubat 1913) tamamlandığı yazılıdır.

Telhîsü'n-Nahv genellikle birer sayfadan oluşan 50 derse ayrılmıştır. Başlıkları “ders 1, ders 2, ders 3” şeklindedir. 60-63. sayfalarda *Takrizât* başlığı altında Mehmed Re'fet, Lebîbzâde Subhî Âmedî, Yahya Reşîd ve Mustafa Mihâlici'nin kitaba yazdıkları takrizler bulunmaktadır. Bu isimler Mehmed Hâlis zamanında yaşayan ve bir kısmı Dârüşşafaka'da ders vermiş muallim ve müderris şahsiyetlerdendir.

Telhîsü'n-Nahv temel alınarak 1312 (1896) tarihinde Ali b. Ahmed Akhisârî tarafından 67 ders ve 188 sayfalık *Hülâsatü'l-Îrâb* adlı Türkçe bir eser yazılmıştır. Eserin ilk sayfasında “Asâkir-i şâhâne rüşdiyelerinde ve Dârüşşafaka'da tadrîs buyurulan *Telhîsü'n-Nahv nâm metn-i şerîfin üzerine Hülâsatü'l-Îrâb eser-i cedîdinin Maarif Nezâret-i Celîlesinin fî 4 Receb sene 311 ve fî 30 Kanun-ı Evvel sene 309 ve 745 numrolu ruhsatnâmesiyle birinci defa olarak Matbaa-i Âmirede tab' olunmuştur*” yazılıdır (Akhisârî, 1312, 1). Eserin bir nüshası Süleymaniye Ktp. İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu numara 2974'te kayıtlıdır.

Telhîsü'n-Nahv'in kütüphanelerde pek çok matbu nüshası olmakla birlikte bazısı başka isim üzerine kataloglanmıştır. Örneğin 1323 (1907) tarih baskılı İBB Atatürk Kitaplığı TB_0881 numarada kayıtlı nüshaya yazar bilgisi olarak Vehbî Yekebaş (Abdullah Vehbi Yekebaş d.1890-ö.1965) ismi girilmiştir.

3.7. Usûl-i Akâid

Osmanlı Müellifleri'nde Mehmed Hâlis'in *Usûl-i Akâid* adlı bir eserinin olduğu ve bu eserin Dârüşşafaka'da okutulduğu belirtilmiştir (Tahir, 2000, 1/303). Bu esere, katalog taraması yaptığımız kütüphanelerde ulaşamadık. Bununla birlikte İBB Atatürk Kitaplığı OE_001789 numarada kayıtlı olup konusundan hareketle katalog bilgisinde “*Kitab-ı Akaid*” şeklinde isimlendirilen ve müellifi “*Mehmed Hâlis (-1913 M)*” olarak belirtilen eserde Mehmed Hâlis adı geçmemektedir. 20 varak hacminde ve müsvedde olan bu yazmadaki hat da Şirvanlı Mehmed Hâlis'in hattıyla örtüşmemektedir.

4. Şirvanlı Mehmed Hâlis Efendi'ye Ait Olmayan Eserler

Eserlerinde Mehmed Hâlis adından başka ayırıcı bir isim kullanmayan Mehmed Hâlis ile diğer Mehmed Hâlis adını taşıyan Hazîne-i Hâssa Müsteşârî Mehmed Hâlis'in eserleri çeşitli çalışmalarda ve kataloglarda karıştırılmıştır. Bu bağlamda Şirvanlı Mehmed Hâlis'e ait olmayan eserlerden bahsederek nerede ve ne suretle adlarının geçtiklerine değinmeye çalışalım.

4.1. Cihâd-ı Ekber

Mehmed Hâlis adıyla basılmış *Cihâd-ı Ekber* isimli eser, Osmanlı'nın, Rusya ile birlikte hareket eden İngiltere ve Fransa'ya karşı 14 Kasım 1914'te Cihad-ı Ekber ilan etmesinin (Kol, 2017, 38-51) ardından kaleme alınmıştır. 40 sayfadır. Dili Türkçedir. Eserin ilk sayfasında "*Cihâd-ı Ekber hakkındaki tetbiâtı ve sadr-ı İslâmdaki bazı mücâhidîn-i İslâmiyyenin izhâr itdikleri müesser hamâseti şâmildir.*" kaydı düşüldükten sonra müellif adı olarak "*Câmi'i Mehmed Hâlis.*" ve "*hâsılâtı Müdâfa-i Milliyeye terk edilmiştir.*" yazılıdır. 1333'te (1917) Kanaat Kütüphanesi Matbaası'nda basılmıştır.

Eserin 2 ve 3. sayfalarında yer alan mukaddimesini incelediğimizde "*padîşâhımız emirü'l-mü'minîn efendimiz fetâvâ-yı şerîfe mücibince bize taarruz idenlere karşı îlân-ı cihâd-ı ekber eyledi. Cümleten silâha sarıldık. Bu cihâd-ı ekberin ma'nâ-yı ulvîsi bütûn âlem-i islâma münteşir olacağından cümlesi bu halîfe-i âlî makâmın emrine imtisâle dînen ve siyâseten me'mûr ve mükellefdir. Cihâdın mevzûât-ı esâsiyesiyle sadr-ı islâmda tatbîk olunan ahkâm-ı âliyyesini istitâatim hâricinde olduğu hâlde bir çok kütüb-i mu'tebere ve esânid-i sahîha ve sâik-i adîdeye istinâden ve itimâden bu muhtasar risâlede 'alâ kadri'l-imbân cem' u telfika cür'et eyledim*" (Mehmed Hâlis, 1333, 3) cümleleri ile eserin neden yazıldığı ifade edilmektedir. Bir nüshası Süleymaniye Ktp. Hasan Hayri Abdullah Efendi Nr. 00274'te diğer bir nüshası Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Nr. 030734'te Mehmed Hâlis adıyla kayıtlıdır. İSAM 184893 numarada *Envârü'l-Edeb* ile birlikte ciltlenmiş bir nüshası daha vardır.

Cihâd-ı Ekber adlı eserin Şirvanlı Mehmed Hâlis Efendi'ye ait olduğuna dair yanlış bilgi veren ilk kaynak Mehmed Hâlis Efendi maddesinde Hakkı Maviş olup eserleri arasında "*Cihâd-ı Ekber (İstanbul 1333)*" ifadesiyle zikreder (2003, 28/490). İkincisi ise, Bursalı Mehmed Tahir'in ilk kez toplu bir şekilde cihad risalelerini zikrettiği "*Fezâil-i Cihâd Hakkında Müellefât-ı Osmâniyye*" adlı makalesinden hareketle kütüphane kataloglarından istifade ederek bu listeyi *I. Dünya Savaşı'na Biyografik Bir Katkı: Osmanlı'da Cihad Risaleleri* isimli bildiriye güncelleyip yayınlayan Abdullah Taha İmamoğlu, *Cihâd-Ekber'i "Şirvan doğumlu Halis Efendi"* izahatı ile Mehmed Hâlis'e atfeder (2015, 163). *Osmanlı Dönemi Tefsir Çevirileri* adlı çalışmada da *Cihâd-ı Ekber*, Şirvanlı Mehmed Hâlis'e ait bir eser olarak yanlış zikredilmiştir (Arpa - Birışık, 2011, 220).

Cihâd-ı ekber ilânı 14 Kasım 1914 tarihlidir. *Cihâd-ı Ekber*'in yayımlandığı yıl ise 1333'tür (1917). Şirvanlı Mehmed Hâlis'in vefat tarihi 1913 olduğuna göre bu eserin müellifi Şirvanlı müderris Mehmed Hâlis değil,

Hazîne-i Hâssa müsteşâr-ı sâbıkı ve hâlen İstanbul Üniversitesi'ne bağlı olup kendi adıyla *Hâlis Efendi Kütüphanesi* diye anılan Mehmed Hâlis (1856-1922) (Ceyhan, 2024, 63,67) olması gerekir. Zira eserin yayımlandığı tarihte hayattadır.

4.2. Envâru'l-Edeb

Kütüphane kataloglarında Şirvanlı Mehmed Hâlis Efendi'nin adı ve vefat tarihi verilerek kayıtlanan eserlerden biri Hz. Ali'nin vecizelerini içeren tercüme bir eser bağlamındaki *Envâru'l-Edeb*'dir. Örneğin İBB Atatürk Kitaplığı OE_Yz_001792 ve Beyazıt Kütüphanesi Veliyüddin Efendi VM4020-155 numarada kayıtlı nüshalar Mehmed Hâlis Efendi, 1331/1913 adıyla yanlış kayıtlanmıştır. Bu katalog bilgilerinden hareketle "*Envârü'l-âdâb (İstanbul 1324)*" (Maviş, 2003, 28/490) şeklinde eser Şirvanlı Mehmed Hâlis Efendi'ye atfedilmiştir.

Envâru'l-Edeb adlı eser "19. asrın ikinci yarısı ve 20. asrın ilk çeyreğinde yaşamış Osmanlı devlet adamlarından, aynı zamanda binlerce değerli eserden meydana gelen kütüphanesiyle tanınmış kitapseverlerden olan" (Ceyhan, 2024, 64) Mehmed Hâlis Efendi'ye (1273-1340/1856-1922) aittir. Eser 1324 (1908-1909) tarihinde İstanbul Mahmud Bey Matbaası'nda basılmış olup 52 sayfadır. 2 sayfalık mukaddimeden sonra Abdülvâhid b. Muhammed Temîmî Âmedî'nin *Gurerü'l-hikem* (Âmedî, 2018) adlı eserinden seçilen Hz. Ali'nin vecizeleri bir kitap hâline getirilmiştir. *Envârü'l-Edeb*'i incelediğimizde Mehmed Hâlis madde başı yapmış olduğu paragraf sayısı 480'dir. Her paragrafta bir vecizeyi Türkçeye çevirmiş ve bazılarını açıklama girmiştir. Eser hakkında ilk inceleme Âdem Ceyhan'ın *Türk Edebiyatında Hazret-i Ali Vecizeleri* isimli çalışmasıdır (2006, 332-338). Eserin müellifi Mehmed Hâlis'in hayatı ve *Envârü'l-Edeb*'in diliçi çevirisi ve çeviriyazı metninin konu olduğu makalede madde başı vecize sayısı 496 olarak belirtilmiştir (Ceyhan, 2024, 63). Bunlardan ayrı olarak *Envâru'l-Edeb*'in muhtevası kısaltılmış ve sadeleştirilmiş olarak ve Mehmed Hâlis'in adı anılmaksızın *Hz. Ali Efendimizden Öğütler Edeb Nurları* (Gürlek, 1995) adıyla yayımlanmıştır (Ceyhan, 2006, 338).

Mehmed Hâlis'in *Envâru'l-Edeb*'inin müsveddesi de İBB Atatürk Kitaplığı numara OE_Yz_1792'de kayıtlıdır. Bu yazma toplam 30 varaktır. Matbu nüshasında yer alan mukaddime ile başlayan yazmada mukaddimenin sonunda isim olarak "*Şûrâ-yı Devlet Azasından*" ifadesi yer almaktadır. Bu yazmada müsvedde hâlindeki *Envâru'l-Edeb*'e isim olarak "*İzhâr-ı Edeb*" ismi verilmiştir. Yazmada, matbu nüshada neşredilmiş 480 vecizenin yarısı kadarı yer almakta olup varaklar arasında başka bir esere ait birkaç varak bulunmaktadır. *Envâru'l-Edeb*'in müsveddesi müellfinin yazı hattını belirtmesi açısından önemlidir. Zira Şirvanlı Mehmed Hâlis'e atfedilerek kataloglanan eserlerin ona ait olmadıkları bu hat ile ayırt edilebilmektedir.

Envâru'l-Edeb isimli bir başka eser ise Abdullah Sabri Efendizâde Meclis-i İntihâb Hükâm-ı Karâr Kâtibi ve Aşiret Mektebi İnşâ ve Tarih Muallimi Ali Nureddin Efendi'ye ait olup 1319'da Dersaadet'te basılmıştır. Bir nüshası İBB

Atatürk Kitaplığı OE_TK_03154 numarada “*Karter, Abdullah Sabri*” adına kayıtlıdır. Eserin birinci bölümü *Münacaat, Kaside-i Bediyye, Tevhid-i Bâri, Zühd ü Takva, İlm, Sıdk, Edvâr-ı Hayât-ı İnsaniye ve Tahsîl, Uhuvvet u Meveddet, Fıkra*; ikinci kısmı *Hikemiyyât*; üçüncü kısmı *Durûb-ı Emsâl*; dördüncü kısmı *Fükâhât* ve beşinci kısmı *Elgâz* başlıklı olup 168 sayfadır (Ali Nureddin, 1319).

4.3. Kitâb-ı Akâid

İBB Atatürk Kitaplığı OE_001789 numarada kayıtlı olup konusundan hareketle “*Kitâb-ı Akâid*” şeklinde isimlendirilen ve müellif bilgisine “*Mehmed Hâlis (-1913 M.)*” adı girilen bir yazma vardır. Eser, müsveddedir ve 20 varaktır. Yazmada Mehmed Hâlis adı geçmemektedir. Eserin hattı İBB Atatürk Kitaplığı numara OE_Yz_1792’de kayıtlı *Envâru’l-Edeb*’in hattı ile aynı olduğundan bu eser Hazîne-i Hâssa Müsteşârı Mehmed Hâlis’e (1856-1922) aittir.

4.4. Kitâbu’l-Ahlâk Tercümesi

İBB Atatürk Kitaplığı OE_Yz_001793’te kayıtlı olan *Kitâbu’l-Ahlâk* tercümesi isimli bu yazma İbn Arabî’nin eserinden tercümedir. 12 varak ve müsvedde hâlinindedir. Kütüphane katalogunda mütercim olarak “*Mehmed Halis (-1913 M.)*” bilgisi girilmiştir. Yazmanın hattından bu tercümenin Hazîne-i Hâssa Müsteşârı Mehmed Hâlis’e (1856-1922) ait olduğu anlaşılmaktadır.

4.5. Mefâtîhu’l-Gayb Tercümeleri

Mütercimine “*Mehmed Halis (-1913 M.)*” bilgisi girilen İBB Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları 765, 766, 1238, 1788 ve 1790 numarada kayıtlı yazmalar *Mefâtîhu’l-Gayb*’ın kısmi tercümeleri olup bu tercümeler müsvedde hâlinindedir. Bu müsveddelerin sadece 765 numaralı olanının başında “*Hulefâ-yı mukaddes ve sultân-ı âdil-i zî-şân efendimiz hazretlerinin abd-i memlûkleri Mehmed Hâlis’in eser-i âcizânesidir*” kaydı mevcuttur. Bu kayıttan hareketle aynı hatta ait eserlere katalogun mütercim-müellif kısmına “*Mehmed Halis (-1913 M.)*” bilgisi girilmiştir. Kimi *Mefâtîhu’l-Gayb*’ın tercümesi kimi Nûr suresi 35. âyetinin tefsiri kimisi de Yâsin suresinin tefsiri olan bu eserler *Osmanlı Dönemi Tefsir Çevirileri* adlı çalışmada (Arpa - Birişik, 2011, 220) kataloglamadaki hatadan dolayı Şirvanlı Mehmed Hâlis’e ait eserler olarak zikredilmişlerdir. Ancak bu yazmaların tümündeki hat *Envâru’l-Edeb*’in müsveddesindeki hat ile örtüştüğünden bu eserler Şirvanlı Mehmed Hâlis’e değil, Hazîne-i Hâssa Müsteşârı Mehmed Hâlis’e (1856-1922) ait eserlerlerdir.

Sonuç

Şirvanlı Mehmed Hâlis Efendi’nin hayatı ve eserlerini ulema sicil dosyasından, arşiv belgelerinden, hakkında bilgi veren eserlerden ve dağınık hâlde bulunan diğer kaynaklardan hareketle ortaya çıkarmayı hedefleyen bu çalışma ile ulaştığımız sonuçlar şunlardır:

Osmanlı literatüründe Mehmed Hâlis ile aynı adı taşıyan 8 müellif daha vardır. Bu isimler Kâtib Mehmed Hâlis (17.yy), Mehmed Hâlis (17-18.yy), Çeşmizâde Mehmed Hâlis, Mehmed Hâlis Salahaddin, Mehmed Hâlis Eşref,

Hazîne-i Hâssa Müsteşârı Mehmed Hâlis, Kerküklü Mehmed Hâlis ve Zabıt Kâtibi Mehmed Hâlis'tir. Ali Emîrî Efendi'nin kitaplarını sattığından yakındığı Hâlis Efendi ise Hazîne-i Hâssa Müsteşârı Mehmed Hâlis'tir.

Mehmed Hâlis 1843'te Şirvan'da doğmuş, Amasya'da ve İstanbul Fatih Câmii Külliyesi Tâbhâne Medresesi'nde eğitim almış, Tikveşli Yusuf Ziyaeddin'den icâzetli Türkçe, Arapça ve Farsçayı çok iyi konuşabilen ve yazabilen muallim, müderris, ders vekili bir şahsiyettir.

Fatih Câmii'ndeki ders halkalarından ayrı olarak Kocamustafa Paşa, Galata ve Fatih Askerî Rüşdiyelerinde Arapça, Farsça, Belâgat-ı Osmaniye, Fıkıh, Akaid gibi dersler vermiş verdiği derslere dâir de eserler kaleme almış, kendi eserlerini okutmuştur. Özellikle daimi kadrosunda olduğu Dârüşşafaka mektebinde 35 yıl gibi bir süre vefatına kadar hizmet etmiş, azalığında bulunmuştur. 5 Nisan 1913'te 70 yaşında vefat etmiş, Fatih Câmii haziresine defn edilmiştir. Vefatına dâir bir yazı kaleme alan Behcet Kâmî Bey aynı zamanda karakalem portresini de çizmiştir. Diğer bir öğrencisi İsmail Safâ'nın Mehmed Hâlis'e dâir bir manzumesi vardır. Cenazesine katılıp müşahedelerini yazıya döken isimlerden biri de Tâhirü'l-Mevlevî'dir.

Mehmed Hâlis Efendi'nin Medâris-i İslâmiye toplantısını tertip etmesi, burada bir konuşma yapması ve medreselerin ıslahı noktasındaki mütalaaları ufuk açıcı olmuş ve takdir görmüştür.

Kaynaklarda Şirvanlı Mehmed Hâlis ile karıştırılan kendisiyle aynı dönemde yaşamış olan Hazîne-i Hâssa Müsteşârı Mehmed Hâlis'tir. Hazîne-i Hâssa Müsteşârı Mehmed Hâlis'in 5 eseri kataloglarda ve buradan hareketle bazı akademik çalışmalarda Şirvanlı Mehmed Hâlis'e atfedilmiştir. Bu bilgiler düzeltilmiştir. Hazîne-i Hâssa Müsteşârı Mehmed Hâlis'in *Envârü'l-Edeb* adlı eseri gün yüzüne çıkartılsa da diğer matbu eseri *Cihâd-ı Ekber* ve müsvedde hâlindeki *Kitâb-ı Akâid*, *Kitâbu'l-Ahlâk Tercümesi* ile *Mefâtihu'l-Gayb Tercümeleri* akademik çalışmalara konu olmayı beklemektedir.

Şirvanlı Mehmed Hâlis Efendi'nin bilinen eserleri matbu olup 7 tanedir. Bunlardan *Gevher-i Sencîde* üç yazarlıdır. Farsça dilbilsine dair bir eserdir. *İlm-i Kelâm* ve *Usûl-i Akâid* adlı eserleri *Osmanlı Müellifleri*'nde zikr edilse de bu eserlerin nüshalarına ulaşamamıştır. *Mîzânu'l-Edebden Sarf*, *Telhîsün-Nahv* ve *Müntehab-ı Âdâb u Hutab* adlı eserleri Arapça dilbilgisi ve uygulamalarına dair eserleridir. *Mîzânü'l-Ezhân* ise mantık ilmine dâirdir.

Şirvanlı Mehmed Hâlis'in eserleri üzerinde henüz bir çalışma yapılmamıştır. Hem eserlerinin neşrinin hem Arapça Farsça ve Türkçe dil eğitiminde izlediği yöntemin hem de Dârüşşafaka özelinde uygulamaya ve ıslah ederek güçlendirmeye çalıştığı din eğitimine dâir görüşlerinin ayrı ayrı çalışmalarla gün yüzüne çıkartılması son Osmanlı ulemasından biri olan Mehmed Hâlis Efendi'nin birikimini daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Akhisârî, Ali b. Ahmed. *Hülâsatü'l-Îrâb*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1312.
- Aksoyak, İsmail Hakkı. "Mehmed Hâlis Efendi". *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. 2020. Erişim 05 Mayıs 2024. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/halis-mehmed-halis-efendi>
- Akün, Ömer Faruk. "Bursalı Mehmed Tâhir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/452-461. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Albayrak, Sadık. *Son Devir Osmanlı Uleması (İlmiye Ricalinin Teracim-i Ahvâli)*. İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996.
- Ali Nureddin. *Envâru'l-Edeb*. Dersaadet, 1319.
- Âmedî, Kadı Nâsihuddin Ebu'l-Feth Aldülvâhid b. Muhammed Temimî. *Gurerü'l-Hikem İmam Ali'den (a.s.) Nurlu Hikmetler ve İnci Sözcükler*. çev. Kadri Çelik. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2018.
- Arpa, Recep - Birışık, Abdulhamit. "Osmanlı Dönemi Tefsir Çevirileri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 18 (2011), 191-232.
- Atay, Hüseyin. *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983.
- Atıcı, Muammer. *Mehmet Hâlis Efendi ve Mehmet Hâlis Efendi Dîvânı*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Başarır, Yasin. *Mehmed Hâlis Dîvânı'nın Bağlamı ve İşlevsel Sözlüğü*. Düzce: Düzce Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Behcet Kâmi Bey. "Merhum Hâlis Efendi". *Şehbal* 74 (15 Nisan 1329), 28.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bâbîâli Evrak Odası Evrakı [BEO]*, No. 3697, 277223.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi [MF.MKT]*, No. 923, 69.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri [DH.SAİD.d]*, No. 71, 323.
- Birinci, Ali. "Mehmed Halis Eşref". Bilim Sanat Vakfı Arşivi. AB790378. Erişim 10 Mayıs 2024. <http://dspace.sozlutarikh.org.tr:8080/handle/20.500.11834/3911>
- Büyükcoşkun, Kudret. *Mantık Metinleri*. 1 Cilt. İstanbul: İşaret Yayınları, 1998.
- Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi*. Daru'l-Hilafeti'l-Aliyye: Hükümet Matbaa-i İslamiyesi, 1332.

- Ceyhan, Âdem. "Hz. Ali'nin Hikmetli Sözlerinden Seçmeler: Mehmed Hâlis'in Envârü'l-Edeb İsimli Eseri". *KÜLLİYAT Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 22 (Prof. Dr. Hasan Kavruk Armağan Sayısı) (2024), 63-116.
- Ceyhan, Âdem. *Türk Edebiyatında Hazret-i Ali Vecizeleri*. Ankara: Öncü Kitap, 2006.
- Çelik, Ahmet. *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Farsça Öğretimi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Erdem, Yasemin Tümer. "Osmanlı Eğitim Sisteminde Teftiş". *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 26 (2009), 55-92.
- Gövsa, İbrahim Alaettin. *Meşhur Adamlar Hayatı -Eserleri*. İstanbul: Yedigün Neşriyatı, 1933.
- Gürlek, Dursun. *Hızlı, Kasım. Hz. Ali Efendimizden Öğütler Edeb Nurları*. İstanbul: Sezgin Neşriyat, 1995.
- Hızlı, Kasım. "Hazine-i Hassa Müsteşarı Mehmed Hâlis Bey: Bir Kitapsever Portresi". *Osmanlı Kitap Koleksiyonerleri ve Koleksiyonları İtibar ve İhtiras*. haz. Tülay Artan, Hatice Aynur. haz. Tülay Artan, Hatice Aynur. 545-576. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022.
- Hızlı, Kasım. "Reisü'l-Ulema Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin Huzur Dersi Takririnde Sultan II. Abdülhamid'e Eğitim ve İdareye Dair Yaptığı Tavsiyeler". *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 4/6 (2018), 37-56.
- Işık, Ayhan. "İstanbul Müftüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi". *Din ve Hayat* 24 (2015), 70-76.
- İmamoğlu, Abdullah Taha. "I. Dünya Savaşına Bibliyografik Bir Katkı: Osmanlı'da Cihad Risaleleri". *Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi, 100. Yılında I. Dünya Savaşı ve Mirası, Bildiri Kitabı*. ed. Halil Çetin - Lokman Erdemir. 151-179. Çanakkale: Çanakkale Valiliği Yayınları, 2015.
- İnal, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal. *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî's-Şuârâ*. haz. Müjgân Cunbur. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 1999.
- İnce, Adnan. "Hâlis (?-23.6.1709)". *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*. 4/371. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2004.
- İslam Araştırmaları Merkezi. *Meşihat Arşivi [MŞH.SAİD]*, No. 0135.
- İslam Araştırmaları Merkezi. *Meşihat Arşivi [MŞH.SAİD]*, No. 2737.
- İsmail Safâ. *Mensiyat*. İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan, 2. Baskı, 1328.
- Karaca, Alâattin. "İsmâil Safâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/121-122. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

- Keklik, Ebubekir. "Son Dönem Osmanlı Eğitiminde Teftiş Hizmetleri ve Teftiş Mevzuatı". *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 12 (2023), 1533-1549.
- Kılıçer, M. Esad. "Kemâlpâşazade'nin Aile Hukuku ile İlgili Bazı Fetvâları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (1973), 83-95.
- Koç, İbrahim. *Şeyhülislamlığa Ait Üç Numaralı Telhis Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (Vr.96-192)*. Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Kol, Meltem. *Birinci Dünya Savaşı'nda Psikolojik Bir Operasyon Olarak Cihad-ı Ekber İlanı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Maviş, Hakkı. "Mehmed Hâlis Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/490. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Mehmed Hâlis. *Cihâd-ı Ekber*. İstanbul: Kanaat Kütüphanesi Matbaası, 1333.
- Mehmed Hâlis vd. *Gevher-i Sencîde*. Mekteb-i Fünûn Harbiye-i Şâhâne Matbaası, 1295.
- Mehmed Hâlis. *Mîzânu'l-Edebden Sarf*. Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1307.
- Mehmed Hâlis. *Müntehab-ı Âdâb u Hutab*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 3. Baskı, 1307.
- Mehmed Hâlis Salahaddin. *Bilumum Yangınlara Karşı En Mükemmel Vesail-i Tecviziye*. Burhan Sami Matbaası, ts.
- Mehmed İzzet vd. *Daru's-şafaka Türkiye'de İlk Halk Mektebi Daru's-şafaka Nasıl Doğdu, Ne Hizmetler Etti, Nasıl Yaşiyor?* İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1927.
- Mehmed Murad. *Devr-i Hamîdî Âsârı*. Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1308.
- Mustafaev, Jafar. *Kafkasya Türklerinden Ömer Faik Numanzade'nin Hayatı ve Faaliyetleri (1827-1937)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Nazıroğlu, Bayramali. *Derdimiz İlahiyat*. İstanbul: Okur Akademi, 2020.
- Polat, Nazım H. "Şehbâl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/423-424. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Sabah*. "Zıyâ-ı Azîm" (06 Nisan 1913), 3.
- Sâmi, Şemseddin. *Kâmûsu'l-Âlâm (Tıpkıbasım)*. Ankara: Kaşgar Neşriyat, 1996.
- Sırâtımüstakîm. "Âlem-i İslâma Bir Tebşîr Medâris-i İslâmiyye'de Bir Hatve-i Tekâmül". *Sırâtımüstakîm* 76 (Safer 1328), 377-382.

- Şahintürk, Hasan. "Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi Sonrasında Osmanlı Taşrasında Medrese Kurma Teşebbüsleri (1910-1914)". *Medeniyet Kültürel Araştırmalar Belleteni* 3/5 (2024), 106-133.
- Şehbal. "Tashih". *Şehbal* 75 (01 Mayıs 1329), 20.
- Tahir, Bursalı Mehmed. *Osmanlı Müellifleri I-II-III ve Ahmed Remzî Akyürek Miftâhu'l-Kütüb ve Esâmî-i Müellifîn Fihristi*. Ankara: Bizim Büro Yay., 2000.
- Tâhirü'l-Mevlevî. "Terâcim-i Ahval Merhûm Hoca Hâlis Efendi". *Sebîlürreşâd* 242 (18 Nisan 1329), 131-132.
- Tezcan, Baki. "Zafername Müellifi Halisi'nin Bilinmeyen Bir Eseri Münasebetiyle". *Osmanlı Araştırmaları* 19/19 (1999), 83-98.
- Türk Saruşık, Zeynep. *II. Osman Dönemine Aid Bir Kaynak: Zafernâme*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Ünal, Uğur. "20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Askerî Mektepleri". *Bellekten* 73/267 (2009), 581-604.
- Ünver, Niyazi. "Hâlis (1875-1923)". *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*. 4/372. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2004.
- Yıldız, Hasan. "Tanzimat'tan Günümüze Maarif Müfettişliği ile İlgili Düzenlemeler Bağlamında Etik İlkeler". *Türkiyat Mecmuası* 24/2 (2014), 261.
- Yücel, Yaşar. "Yeni Bulunan II. Osman Adına Yazılmış Bir Zafer-nâme". *Bellekten* 43/170 (1979), 313-364.